

қағиданың төңірегінде топтасқан. Өнерді үйрен, үйрен де жирен деп санаған халқымыз ұл-қыздарының қолынан өнер тамған шебер болуына да мән берген. Ыбырай қазақ балалары үшін ең алғашқы мектепті ашқан ағартушы. Халқы үшін жар құлағы жастыққа тимей, оқу-ағарту жолында аянбай еңбек еткен Ы.Алтынсариннің ғылыми және әдеби еңбектерінің бүгінгі жастарға берер ғибраты мол асыл мұра.[5, 78 бет]

Ыбырай Алтынсарин – өз халқының талантты ұлы, ұлт мақтанышы. Ол қазақ халқының мәдениетін дамытуға үлкен үлес қосты, оның еңбектері мен барлық шығармашылығы тарихымыздың алтын қорына еніп, кейінгі ұрпаққа сарқылмас бай мұра қалдырды. Ол қазақ халқының жадында игі істерімен ұлы тұлға болып қалды. Мен оның шығармалары, аудармалары әр оқырманға қолжетімді болғанын, сирек мұрағаттық материалдарының жарияланғанын қалаймын, ал жас ұрпақ талантты ақын мен аудармашының жұмысын ризашылықпен зерттей отырып, оның шығармаларынан үлгі алса екен деймін. Алтынсариннің қазақ халқына білім беру тарихындағы маңызы өте зор. Біз Алтынсаринге оның алғашқы халық мұғалімі, Қазақстандағы халық мектептерінің алғашқы ұйымдастырушысы және қазақ халқының ортасынан шыққан алғашқы теоретик-педагог ретіндегі қызметі үшін құрмет көрсетеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ыбырай Алтынсарин тағылымы. Құраст.: Жармұхамедов М. Алматы, 1991 ж.
2. Алтынсарин Ы. Өнер – білім бар жұрттар. Алматы, 1989 ж.
3. С.Қалиев., Қ.Аюбаев., С.Қалықова., М.Смаилова Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұралары. – Алматы «Рауан», 1991.
4. Ә.Сыдықов Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі. – Алматы, 1995.
5. Ыбырай Алтынсарин мұрасының әлеуметтік, педагогикалық, өнегелі әлеуеті және қазіргі заман. Баяндамалар жинағы. – Қостанай, 2011.

Бижанова К.Ә

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Философия және саясаттану факультеті,*

Педагогика және білім беру кафедрасының аға оқытушысы

Каспихан Б.К.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ы.АЛТЫНСАРИННИҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

Қазақ педагогикасының бастауында тұрған ағартушы Ыбырай Алтынсариннің адамгершілік пен ізгілікке құрылған педагогикалық ұстанымдары мен идеяларын ақынның өлеңдерінен, қысқа әңгімелерінен, оқу құралдары мен ғылыми-әдістемелік еңбектерінен, қоғамдық-саяси өмірінен сыр шертер замандастарына жазған хаттарынан көре аламыз. Ыбырай Алтынсарин ұлттық тәрбие мен халық танымын негіз етіп, орыс және шетел ағартушыларының озығын алып, қазақ мектебінің үлгісін жасақтайды. Қазақ баласына арнап оқулық жазып, қазақ мектебіне жанын арнаған ұстаздың педагогикалық ойлары өміршең, жаһандану заманындағы жаңа қоғам үшін де өзекті болып келеді.

Ағартушының педагогикалық бай мұрасын ұлттық білім берудің бастауларының бірі ретінде есептеп, білім берудің жаңа тенденцияларына бой түзеу барысында назардан шығармауымыз керек. Ұлттық таным мен ізгілікті негізге алған ойшылдың педагогикалық бай мұрасының ішінен «Қазақ хрестоматиясы» еңбегіне тоқталып, ағартушының ұстанымдарын бүгінгі күн мәселелерімен сабақтасырып көрейік.

Ыбырай Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясы» еңбегінің сөз басында «...қазақ халқы азбаған, табиғаты таза халық. Оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сыя алмайды: ой-пікірі еркін; оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр. Ал, осы айтылған мақсаттарға жету жолында, мен білсем, осы күнге дейін ешқандай жетекші құрал жоқ» деп жазады [1, 6]. Еркін халыққа пайдалы өнер, қажетті білімді үйрету үшін осы еңбекті қолға алғанын айтады. Ағартушы татар тілінде жазылған кітаптардың, оқулықтардың көптігін, ол еңбектерде араб, парсы тіліндегі сөздердің жиі кездесетінін айтып, қазақ тілінде жазылған оқу құралының қажет екенін айтады. Ұлттық білім беру тарихында Ы.Алтынсариннен бастап қазақ баласына ана тілінде оқулық жазуды алаш арыстары А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, М.Жұмабаев, Ә.Ермеков, т.б. жалғастырғанын көруге болады. Осы оқу құралдарын қолға алып отырып, қазақ баласына лайықтап

жазылғанын, ұлттық танымды негізге алып, терминдердің қазақша аударылғанын көреміз, осыдан бүгінгі оқулық авторларының үлгі алғаны жөн.

«Қазақ хрестоматиясының» жазылуы туралы мәліметтерді Ы.Алтынсариннің Ильминскийге 1876 жылы жазған хатынан көруге болады. Мұнда Ыбырай «Татар тілінде жазылған кітаптардан құтылу үшін, қазақ тілінде оқуға арналған бастауыш кітабымды кеше ғана бастадым» деп жазады [2, 209]. Хатта кітапты Паульсон кітабының құрастырылу тәртібімен жазып шықпақшы екенін, мысалдардың орнына қатаң тұрмыста өскен қазақ баласына мәндірек әңгімелер керек екенін айтады. Ағартушы «Қазақ балаларына, менінше, мағыналы анекдоттар, жұмбақтар, ойына ой қосатын әңгімелер, немесе оларды қызықтыратын, мысалы, жібек құртының, көбелектерінің өзгерулері сияқты, құндыздың өзіне ұя салып алатыны сияқты әңгімелер тәуірірек болады» деп жазады [2, 210]. Кейін «Қазақ хрестоматиясынан» жібек құрты туралы «Силинчи деген ханым» әңгімесін, Франклин туралы «Тәкаппаршылық» әңгімесін кездестіре аламыз. Осы жерден басты назардың балада болу керек екенін, білім беру жүйесінің, оқу құралының оқушыға, оның қызығушылығына негізделу керек деген ағартушының ұстанымын көреміз.

Ыбырай «Қазақ хрестоматиясына» орыстың ағартушы-жазушылары Л.Н.Толстойдың, И.А.Крыловтың, К.Д.Ушинскийдің, И.Паульсонның әңгімелерін аударып, оқушыларға ұсынады. Әңгімелерді сөзбе-сөз емес, қазақ баласының мінез-құлқына сай етіп, бейімдеп, сөз құрылысын өзгертіп аударады. Оны ғалымның мына бір сөзінен анық байқаймыз. «...бұл кітапта келтірілген әңгімелердің қазақтар үшін ұнамды болуы жағын көздедім; сондықтан, бұл кітапқа енгізілетін әңгімелерді тергенде көп қиыншылықтарға кездестім, әрбір мақаланы әр жағынан ойлап барып қосу керек болды» [1, 7]. Осы еңбекте ғалымның қазақ ауыз әдебиетінің озық үлгілерін таңдап беруі қонақ келгенде баласына жатқа қыр оқытатын қазақ дәстүрінің жалғасы деп түсінуге болады.

Ойшыл Ыбырай Алтынсарин мен ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының жазған оқу құралдарын, ондағы іріктеліп алынған мәтіндерді қарайтын болсақ, идеялар сабақтастығын, ұстанымдар ұқсастығын көреміз. Мәселен, Ы.Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясы» еңбегінде балаларға қызықты болады деген танымдық әңгімелерді де, қазақ ауыз әдебиетінің озық үлгілерін де, мақал-мәтелдерді де «Ұсақ әңгіме-ертегілер», «Үлкен кісілер турасындағы әңгімелер», «Әр түрлі өлең-жырлар», «Мақалдар» деп бөлімдерге бөліп көрсетсе, А.Байтұрсынұлының Т.Шонанұлымен бірге жазған «Оқу құралы» еңбегі қазақ ақындарының өлеңдерін, танымдық мақалаларды топтастырған «Әдебиет, тұрмыс, еңбек», «Ғылым. Өсімдік пен жандық», «Дүние» атты үш бөлімнен тұрады. «Оқу құралы» еңбегі Ыбырай ойын жалғастырып, ұстанымын негізге алып, «Асқазанымыз», «Өсімдіктің жер жүзіне таралуы», «Жел неден болады?», «Жер қайдан шыққан?» деген танымдық мақалалардан тұрады [3]. «Оқу құралы» ғылыми құндылығын профессор А.Ісімақова былай санамалап көрсетеді: «1) ана тілінде сауат аштыру; 2) оқушылардың көркемдік талғамын, дүниетанымын қалыптастырып, жетілдіру; 3) табиғат құбылысы мен адам тұрмысының әр қырын салыстыра отырып, жасөспірімге қажетті танымдық-тәжірибелік білім беру; 4) оқушыны оқыта отырып тәрбиелеу, рухани тазалық пен жауапкершілікке баулу екені анық» [3, 4]. Ана тілінде жазылған осы еңбектерде оқып отырып тәрбиелеу, ұлттың дүниетанымын ескеріп мәтіндерді іріктеп таңдап алу сияқты ұстанымдардың басшылыққа алынғанын көреміз.

Ағартушының еңбектерінен мектеп өмірінде нақтылы біліммен қатар тәрбиенің де үлкен рөл атқаратынын байқаймыз. Сыныптан тыс тәрбие беру жұмысын Ы.Алтынсарин оқушылармен әңгімелесу деп атаған. Педагог орыс достарына жіберген хаттарында «Кейін паракор болып шықпаулары үшін оларға адамгершілік жағынан әсер етуге де бар күшімді салып отырамын. Күлсеңіз күле беріңіз, – мен кейбір, оқытудан бос уақыттарымда оларға ресми түрде молда да болып қоям; сөйтіп, оларға дін тарихынан білгенімді айтып, оған басқа да пайдалы және түсінікті әңгімелерді қосып айтамын» деп жазады [2, 198]. Осы хаттан да ғалымның ұстаздық жолда тәрбиеге ерекше көңіл бөлгенін, еңбектерде айтқан осы ұстанымының іс-тәжірибесінде қолданғанын аңғарамыз.

Ұстаз еңбегінен оқуға қатысты үш басты мәселені бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, ағартушы мектепте мұғалімнің ең басты рөл атқаратынын айтады; екіншіден, мектептің материалдық базасының маңызды орын алатынын көрсетеді; үшіншіден, қазақ мектебіне жарайтын оқу құралдары мәселесін көтереді. Алтынсариннің жазып қалдырған осы үш мәселесі әлі күнге дейін өзектілігін жоймаған.

Ә.С. Сыдықов Ыбырай Алтынсарин халық училищелерінің инспекторы болып тұрғанда өзін мұғалімдердің ағасы, досы деп санап, оларды жұмысқа шебер ұйымдастыра білді деп жазады [4, 86]. Ыбырай Алтынсариннің мектеп меңгерушілеріне жазған нұсқау хатынан мұғалімдерге қойылатын талаптарды, оқытушыларға айтылған кеңестерді кездестіре аламыз: «...егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиіс емес, оларға түсіндіре алмай отырған өзін кінәлауға тиіс. Ал балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлесуі, шыдамдылық етуі керек, әрбір нәрсені де ықыласпен, түсінікті етіп түсіндіру керек; мәнерлі сөз, орынсыз терминдерді қолданбау керек;

мұндай сөздер оқушыларға ғана түсініксіз болып қоймайды, басқа тыңдап отырған адамдардың құлағына да жақпайды» [5, 201]. Осы нұсқау хатта ағартушы оқытушыларға Бобровскийдің, Коменскийдің, Бунаковтың, Корфтың және т.б. педагогтердің кітаптарымен танысуды ұсынады.

Ы.Алтынсарин Ильминскийге жіберген хатында «Халық ағарту жұмысы бұл арада тек жаңа ғана басталып келеді; сондықтан жаңа салынып жатқан үйдің жақсы болуы оның іргетасының берік және мықты қалануына байланысты болатыны сияқты, біздің қолға алып отырған ісімізде де, қазақ мектептерінің бар келешегі көбінесе істің қазіргі басталуына байланысты; сондықтан да мен қазір жақсы оқытушыны дүниедегі заттың бәрінен де қымбат көремін» деп жазады.

Ағартушы мектептің жағдайы туралы рапорттарында да, хаттарында да жиі жазады. Педагог «Мектеп – қазақтарға білім берудің басты құралы, олар қазақ даласының кез келген жеріне ретсіз орната салынатын болса, ешбір пайда келтіре алмайды. Ал біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осы, тек қана осы мектептерде» деп мектеп ашу ісіне, білім беру жүйесіне барын салады [2, 204]. Ғалым хаттарында инспектор, т.б. қызмет атқарған кезде мектеп ашу ісінде мектеп үйінің жағдайы, балалар мен оқытушыларының тамағы, оқу құралдарының жағдайына көп назар аударады.

Ыбырай Алтынсарин оқуға қатысты бөліп көрсеткен мұғалім, мектептің жағдайы, оқулық сияқты мәселелер кейін А.Байтұрсынұлы еңбектерінде жалғасын табады. Ахмет Байтұрсынұлы «Оқыту жайынан» мақаласында «Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі; бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреуі бірдей тең болса, оқу қисаңдамай, ауытқымай, түзу жүреді» деп жазады [6, 241]. Ұлт ұстазы Ахаңның осы мақаласында дүкенсіз ұста еш нәрсе істей алмайтыны сияқты, қанша жақсы болса да оқу құралынсыз мұғалім балаларды оқыта алмайтынын айтады.

Педагог-ағартушы Ы.Алтынсариннің де, ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының да оқу жайындағы еңбектерін қарап отырып, мұғалімге қойылатын талаптарды анықтап, біле аламыз. Алтынсарин еңбектері бойынша мұғалім ізденуден жалықпайтын, балаларға ашуланбайтын, сабырлы, педагог-ойшылдардың еңбектерімен танысқан тұлға болу керек десек, А.Байтұрсынұлы да мұғалімдер білгенін, таянғанын жұртынан аямайтын, әр нәрседен, дүниеден хабардар, балаларды қинамай, оңай оқытатын, бала оқыту ғылымынан хабардар болу керек екенін жазады [7, 309]. Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» еңбегінде тәрбие дегенге мынадай анықтама береді: «Тәрбие деген – баланы бетке қақпай, бетімен жіберу емес. Яки отырса басқа, тұрса аяққа ұрып, көрбала қылып өсіру де емес. Баланы тәрбие қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білегін адам шығару деген сөз. Қалса – өзін, асса – барлық адам баласын адал жолмен өрге сүйрейтін ер шығару деген сөз» [8, 146]. Мағжан ақынның еңбегінен де ұстаздың қандай болу керек екенін айқын көруге болады. Абай мен Ыбырайдың даналық ойларынан басталатын тәрбие, білім беру туралы ұлағатты сөздер мен ұтымды ойлардың арыстарымыздың еңбектерінде де жалғасын тауып, тереңнен зерттеле түсті.

Осы еңбектерді оқып отырып, бүгінгі мұғалім қандай болу керек деген сұраққа жауап табамыз. Қазіргі жаһандану үдерісінде жаңа тұрпатты қазақ еліне Ыбырай Алтынсариндей бала тәрбиелеуге қойға түскен аш қасқырдай кірісетін, Ахмет Байтұрсынұлы жазып кеткендей білген, таянғанын жұртынан аямайтын, мектептің жаны бола алатын, Мағжан сөзімен айтқанда қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы болатын жаңашыл мұғалім керек. Жаңа сипаттағы осындай мұғалім білім берудегі жаңалықтардан құр қалмай, тәрбие ғылымынан хабардар болып, бала жанын түсінумен қатар, ұлттық білім берудің бастауындағы ойшылдарымыздың педагогикалық ұстанымдарын жетік білетін, ұлттық таным мен ұлттық құндылықтарды негізге алатын маман болуы керек. Осы мақсатта «Пайдалы нәрсенің бәріне жаны құмар халқымызға шамамыз келгенше қызмет ету – біздің әрқайсымыздың азаматтық борышымыз» деген ұстанымда өмір сүрген ағартушы Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық бай мұрасы жан-жақты талданып, қайта зерделену керек сияқты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. (Киргизская хрестоматия). – Алматы: Білім, 2007. – 112 б.
2. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.ІІ. Оқу құралы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
4. Сыдықов Ә.С. Ы.Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және ағартушылық қызметі. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу құралдар баспасы, 1950. – 188 б.
5. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994. – 288 б.
6. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.V. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
7. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.IV. Өліппелер мен мақалдар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
8. Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.